

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך מב, תשנ"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

חילופי חולם (חסר) וקמץ

סימן הקמץ הוא סימן המשתמע לשתי פנים, לשתי הגיות שונות. בלשון הנוהגת היום בישראל הקמץ נהגה a על-פי רוב, הלוא זה "קמץ גדול". ויש שהוא נהגה o, הוא "קמץ קטן". קמץ קטן מקורו חולם, כגון שָׁרֵשׁ, כְּתָנֶתָּהּ, יִשְׁמְרֶךָ, שיסודם שָׁרֵשׁ, כְּתָנֶת, יִשְׁמֹר. ניבא ישעיה (מ, ו): כָּל-הַבֶּשֶׂר חָצִיר וְכָל-חֲסָדוֹ כְּצִיץ הַשָּׂדֶה. אנו קוראים w^ekol, kol, שכן אילולא המקף שמשמאל היה הניקוד כָּל, ושורש המלה הוא כ-ל-ל. אבל בפסוק יב אמר ישעיה: וְכָל בְּשָׁלִישׁ עֵפֶר הָאָרֶץ. כאן אנו קוראים w^ekal. וְכָל הזה שורשו כ-ו-ל, והוא על-דרך וָנָח, וְקָם, ששורשם נ-ו-ח, ק-ו-ם.

א. חולם (חסר) המתחלף בקמץ קטן

בהפטרה של פרשת ויקרא אנו קוראים: כִּי אֶצְקֶמִים עַל-צִמָּא וְנוֹזְלִים עַל-נִבְשָׁה אֶצְק רוחי עַל-זֶרְעֶךָ וּבִרְכָתִי עַל-צִאֲצָאֶיךָ (יש' מד, ג), ולעתים אפשר לשמוע הוגים *essaq mayim*, משל היה הניקוד אֶצְקֶמִים. הקריאה הנכונה הלוא היא בתנועת o: *essaq mayim*, כדרך שכתוב במחצית השנייה של הפסוק: אֶצְק רוחי. בתפילת העמידה של ימים נוראים כתוב: וְעוֹלָתָהּ תִּקְפֹּץ-פִּיָּהּ, ויש קוראים: תִּקְפֹּץ-פִּיָּהּ, בזמן שהנכון *tīqpoš pīha*. ובסוף תפילת "אבינו מלכנו" יש שרים חֲנֻנוּ בתנועת a: *hannenu*; אבל ישעיהו (לג, ב) ודויד (תה' קכג, ג) חזקה עליהם שהיו הוגים בתנועת o (*honnenu*), שכן יסודו של הפועל הזה חן.

נמצינו למדים: חולם חסר אין לו קיום אלא כשהוא מוטעם (כגון: יִשְׁמֹר). יִרְד הטעם מן החולם, תנועת o מתקצרת והחולם נהפך לקמץ קטן. סימנך תה' קכא, ז-ח: ה' יִשְׁמְרֶךָ מִכָּל-רָע יִשְׁמֹר אֶת-נַפְשְׁךָ. ה' יִשְׁמֹר-צִאֲתָךָ וּבּוֹאָךָ. *יִשְׁמְרֶךָ אי-אפשר, מפני שירד הטעם מן החולם אל ההברה האחרונה. *יִשְׁמֹר-צִאֲתָךָ אי-אפשר, שהוקף הפועל למלה שמשמאלו ואיבד את טעמו. וכן מִכָּל-רָע: *מִכָּל-רָע אי-אפשר. וסימנך קה' ג, א: "לְכָל זָמַן

ועת לְכַל־חֶפֶץ". סמוך למקף הפך החולם לקמץ קטן.
 כדרך שראינו בתחום הפועל, תמצא בתחום השם: קָדַשׁ, ובירידת הטעם
 לא *קִדְשׁוּ, אלא קִדְשׁוּ, קמץ קטן. וכן גָּבַהּ, גִּבְהֹוּ וכיוצא בזה. מלה
 המוקפת לשמאלה איבדה טעמה ונתבלעה במלה שמשמאלה, משל היו שתי
 המלים מלה אחת גדולה.

זה הכלל: קמץ שמשמאלו מקף הריהו קמץ קטן והגייתו o. מתי בא מקף
 משמאלה של מלה במקרא? על פי רוב כשטעם המלה השמאלית בהברה
 הראשונה. הדבר ניכר ביותר בפועל שבבניין קל, והרי כמה דוגמאות:

- (1) בעת יד (של פעלים הנגמרים באות השורש השלישית): יִהְיֶה־פָּעַשׁ (איוב
 ה, ב), אֶל־יִחְשַׁב־לִי (שמ"ב יט, כ) יַעֲזֹב־אִישׁ (בר' ב, כד), יַעֲמֹס־לָנוּ (תה' סח,
 כ), אֶעֱרֹד־לָךְ (תה' ה, ד), יִקְבֹּץ־אֶנּוּן (תה' מא, ז), יִקְטֹל־עֲנִי (איוב כד, יד),
 אֲשַׁכֵּן־שָׁם (יח' מג, ז), תִּשְׁמְרֵ־יָהּ (תה' קל, ג), אֶתְמַד־בוּ (יש' מב, א).
 (2) בציווי לזכר: אֲזַר־נָא (איוב לח, ג; מ, ג), זָכַר־אֶלֶּה (יש' מד, כא),
 כָּרַת־לָנוּ (שמ"א יא, א), סָעַד־נָא (שוי' יח, ט), פָּסַל־לָךְ (שמ' לד, א; דב' י, א),
 שִׁכַן־אַרְץ (תה' לז, ג), שְׁמֵרְתֶּם (תה' לז, לז).

- (3) בשם הפועל: לִטְרֹף־טֶרֶף (יח' יט, ג; ו), בִּכְרֹת־בְּנֵי (שמ"א כב, ח),
 וְלִמְחֹל־בוּ (קדושת היום של יום הכיפורים), לִפְנֵי־מִלְד־מִלְדֶּה (בר' לו, לא;
 דה"א א, מג), נָתַן־זָרַע (בר' לח, ט), בִּקְרַב־אִישׁ (שמ"ב טו, ה), בָּרוּךְ־יַחַד (איוב
 לח, ז), לִמְעַן שְׁפֹד־דָּם (יח' כב, ו; ט; יב) כְּתֹם־פָּרַח (יש' יח, ה).

תמצא בעתידו של בניין קל גם קמץ הנהגה a, קמץ גדול. במה דברים
 אמורים? בפעלים הנוטים בעתיד (ובציווי) בתנועת a, על־דרך פִּעֹל (בעיקר
 פועלי מצב ופעלים שעיצורם השני או השלישי גרוני) והם במצב של הפסק.
 כנגד קמץ זה של הפסק הרי פתח במצב של הקשר. הנה דוגמאות אחדות
 לקמץ זה של הפסק: וּמְרִאִיהֶן רַע פֶּאֶשֶׁר בִּתְחִלָּה וְאִיקָץ (בר' מא, כא),
 בְּמָקוֹם אֲשֶׁר יִבְחָר (דב' טז, טז; לא, יא), וְשָׁחַד לֹא תִקַּח (שמ' כג, ח), וְהָיָא
 לֹא תִצְלַח (במ' יד, מא).

וכעת כמה דוגמאות מתחום השם לקמץ קטן (שמקורו חולם) הסמוך
 למקף: לִחְקֹלֶךְ (שמ' יב, כד), טָהַר־לֵב (מש' כב, יא) – כך הקרי. הכתיב:
 טהור. קרא בתנועת o: t^hor lev, מְרִדְרוֹר (שמ' ל, כג), בִּסְבָּד־עַץ (תה' עד,
 ה), עִיר עֲזִי־לָנוּ (יש' כו, א), קָבַל־עָם (מל"ב טו, י; גרסאות אחרות: קָבַלְעָם,
 קָבַל־עָם. ובכולם קרא: q^ovol 'am, בְּתֵם־לִבְבִי... בְּתֵם־לִבְבְּךָ (בר' כ, ה-ו).

כשאין השם "קבל" נסמך הלוא צורתו **קבל**, והוא על-דרך **באש**, **לאם**, **סבך**. הכול הוגים q^oval 'am, אף חדר השיבוש הזה ופיעפע לתוך המילונים. מילון אבן-שושן וגם מילונו של כנעני הביאו את צירוף הלשון הזה בערך **קבל**, כביכול בי"ת ניקודה קמץ גדול, q^oval, משל היה משקל השם **קבל** כמשקל השמות **יקר**, **כתב**, **שָׁאָר**, בעלי תנועת a ארוכה שקמצם קמץ גדול. ונכשל בדבר גם עזרא זוסמן, שפייט "קבל הרים קבל עדה" (שירים, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 117, לפי אבן-שושן). והנכון: "קבל הרים קבל עדה", שגם "הרים" גם "עדה" טעמים בהברה האחרונה. אמור מעתה: קבל קהל, קבל עם (או קבל-עם), בי"ת לעולם תנועתה o, ובכתיב חסר-ניקוד: קבול קהל, קבול עם, מלא וי".

ב. חולם (חסר) המתחלף בקמץ גדול

ראינו חולם ההופך לקמץ קטן סמוך למקף. והנה מוחלפת השיטה. עתה נראה חולם הנהפך לקמץ גדול. אימתיו? כשהחולם במעמד של הפסק.

1. קטן/קטון

תמצא במקרא תשע פעמים לשון **מקטון** ו**עד-גדול** (כגון בר' יט, יא) ושלוש פעמים **פקטון** ו**פגדול** (כגון דב' א, יז). כנגד אלו – שלוש פעמים **מגדול** ו**עד-קטון** (כגון אס' א, ה) ופעם אחת **פגדול** ו**פקטון** (דה"ב לא, טו). לשונות מעין **מקטון** ו**עד-גדול**, **פקטון** ו**פגדול**, **מגדול** ו**עד-קטון**, **פגדול** ו**פקטון** – לא תמצא. קטן מצוי בטעמי המקרא המפסיקים בלבד. ובמפסיקים החזקים ביותר, באתנחתא ובסוף-פסוק (הנקראים "קיסרים") – לעולם קטן. הנסמך אף הוא תנועתו חולם: קטן בָּנִי (דה"ב כא, יז), שאין קמץ גדול בא אלא בהפסק.

2. ארב/אָרב

על-פי הכתובים ותבוא חֲיָה בְּמוֹ-אָרֶב (איוב לז, ח), יִשְׁבוּ בְּסֶפֶה לְמוֹ-אָרֶב (איוב לח, מ), שִׁנְקְרוּ מְנוּקָדִים קִמְץ שֶׁל הַפֶּסֶק בַּהֶפְסֵק גָּדוֹל, הִבִּיאוּ מִלּוֹנִים וְקוֹנְקוֹרְדִּנְצִיּוֹת אָרֶב, אֶף-עַל-פִּי שֶׁאֵין אָרֶב בַּמִּקְרָא. באו השמות חֲבֻרִי כִנּוּי הַקִּנְיִן אָרְבוּ (יר' ט, ז), בְּאָרְבִּים (הו' ז, ו) ללמדנו, שאין צורת היחיד שלא בהפסק אָרֶב אלא אָרֶב.

3. מְכַמֵּר/מִכְמָר

אין מְכַמֵּר מצוי אלא בהפסק: בְּנִידָּ עָלְפוּ שְׁכָבוּ בְּרֹאשׁ כָּל-חוּצוֹת כְּתוּבָא מְכַמֵּר (יש' נא, כ). בא דויד המלך וזימר: יִפְלוּ בְּמִכְמָרֵיו רְשָׁעִים (תה' קמא, י), וידענו שאין יסודה של צורת ההפסק מְכַמֵּר אלא מִכְמָר (או מְכַמֵּר).

4. מִשְׁקָלָת/מִשְׁקֶלֶת

הוא הדין צורת ההפסק מִשְׁקָלֶת שבנבואת ישעיהו (כח, יז): וְשִׁמְתִּי מִשְׁפָּט לְקוֹ וְצִדְקָה לְמִשְׁקָלָת. אין תולין את משקלו של השם לְמִשְׁקָלָת בצורת ההפסק, ורק השם הנסמך לבדו מוסמך הוא לקבוע משקלו: וְנָטִיתִי עַל-יְרוּשָׁלַם אֶת קוֹ שְׁמִרֹן וְאֶת-מִשְׁקָלָת בֵּית אֲחָאָב (מל"ב כא, יג).

5. סֶדָּ/סֶדֶד

אמר הפייטן: אֵלֶּה אֲזַכָּרָה וְאֲשַׁפָּכָה עָלֵי נַפְשִׁי כִּי אֶעֱבֹר בְּסֶדֶד אֲדֻדָּם עַד-בֵּית אֱלֹהִים (תה' מב, ה). בְּסֶדֶד לכאורה אין לו אח במקרא. המילונים הביאוהו בערך סֶדָּ או סֶדֶד. ורואה אני את השערתו של בטגן (Baethgen) המובאת במילון המקרא של גֶּזְנוּס-בול, שאין בְּסֶדֶד אלא צורת ההפסק של סֶדָּ, ומשמעו סֶפָה. לפי זה סֶדָּ כינוי לבית המקדש הוא, כגון בכתוב וַיְהִי בְשָׁלֹם סוּכּוֹ וּמַעוֹנָתוֹ בְּצִיּוֹן (תה' עו, ג). וקונן ירמיהו: וַיַּחְמַס כְּגֹן שְׂכּוֹ שַׁחַת מַעְדוֹ (איכה ב, ו). התרגום בשני הכתובים: בית מקדשיה. תרגום בְּסֶדָּ: סללא, כלומר צל, סֶפָה.

6. עֵז/עִז

כבר הביאו ספרי הדקדוק את הצורה עֵז שאמר יעקב לבניו סמוך למיתתו: יָתֵר שְׁאֵת וְיָתֵר עֵז (בר' מט, ג), כהפסק של עִז. אבל עֵז הזה יחידאי במקרא הוא, והוא בטל בשישים בשמות עֵז שהוטעמו טעמים מפסיקים חזקים. הוסיף עליו ברגשטרסר (Bergsträsser) בדקדוקו שם עֵז אחד שאין יסודו עֵז אלא עִז, ובהפסק הפך החולם לקמץ: הַמְּבִלִּיג שֵׁד עַל-עֵז וְשֵׁד עַל-מִבְצָר יְבוּא (עמ' ה, ט), שהקביל עמוס בפסוק הזה עֵז לַמִּבְצָר.

7. שְׁרִיּוֹן/שְׁרִינִים

בנסמך ובריבוי השם נוטה בחולם: וְשְׁרִיּוֹן קִשְׁקָשִׁים (שמ"א יז, ה), וְשְׁרִינִים (דה"ב כו, יד), וְשְׁרִינִים (נח' ד, י). בשני כתובים השם מוטעם זקף

קטון (טעם מפסיק שמן הכת השנייה, "מלך"): ומשקל השריון חמשות-אלפים שקלים נחשת (שמ"א יז, ה), וילבש צדקה פשריו וכובע ישועה בראשו (יש' נט, יז). כיצד יתקיימו שני ניקודים הללו - השריון, פשריו - בו בשם ובו בטעם? אלא השריון בתוכו של דיבור. פשריו בסופו של דיבור. ומצינו פעם אחת יוצא מן הכלל, שנתקד השם חולם אף-על-פי שבא בסוף פסוק: וילבש אתו שריון (שמ"א יז, לח).

8. יחפץ/יחפץ

בראשו של דיבור ובתוכו חולם לעולם, כגון: החפץ אהפץ מות רשע (יח' יח, כג), כי לא-תחפץ זבח ואתנה... אז תחפץ זבחי צדק (תה' נא, יח-כא), ואם-לא יחפץ האיש (דב' כה, ז). בסופו של דיבור האות פ"א מנוקדת קמץ (גדול), כגון: וחלכח אל-אל אהפץ (איוב יג, ג), לא בגבורת הסוס יחפץ (תה' קמז, י), אם-מה-תעירו... את-האבה עד שתחפץ (שה"ש ב, ז; ג, ה; ח, ד). הוא הדין בריבוי: בהפסק לא תמצא חולם בהברה המוטעמת, מעין *יחפצו, אלא קמץ: קרבות יחפצו (תה' סח, לא), ואותי יום יום ידרשון ודעת דרכי יחפצון... קרבת אלהים יחפצון (יש' נח, ב). לא ניבא ישעיה *יחפצון כדרך שאמר ידרשון, אלא יחפצון, פ"א קמוצה.

9. יטרף/יטרף

בראשו של דיבור חולם, כגון: פן-יטרף פאריה בפשי (תה' ז, ג), ויטרף לעד אפו (עמ' א, יא). בסוף הדיבור קמץ (גדול): בנזמן זאב יטרף (בר' מט, כז).

10. ישך/ישך

בראשו של דיבור הרי חולם: אם-ישך הנחש בלוא-לחש, (קה' י, יא). בסופו של דיבור קמץ: נשך כל-דבר אשר ישך (דב' כג, כ), אחריתו פנחש ישך (מש' כג, לב).

הפועל שחבור לו כינוי המושא נוטה בחולם כדרך שראינו גם את השם נוטה בחולם, לא בפתח ולא בחירק: ישכנו (קה' י, ח). ישכנו הרי על-דרך ישמרנו (שמ' כא, כט; לו), יגפנו (שמ"א כו, י), שנגזרו מן ישמר, יגף. ואילו התבנית יפעל עושה בכינוי המושא קמץ: לא תזבחנו (דב' טו, כא), ישלחנו (שמ"א יח, ה).

11. שְׂכֵלְתִי/שְׂכֵלְתִי

אמר יעקב אבינו בדיבור אחד הקשר והפסק כאחד: וְאֲנִי פֶאֶשֶׁר שְׂכֵלְתִי שְׂכֵלְתִי (בר' מג, יד).

12. שֵׁד/שֵׁד/שֵׁד

קודם הראינו לדעת, כי שם הנסמך (מכלל שמות חולם/קמץ) לעולם ניקודו חולם, כגון: קִטָּן בְּנִי, מִשְׁקֵלֶת בֵּית אַחָאָב, וְשָׁרִיוֹן קִשְׁקָשִׁים. ואפשר, פשר שלושה שֵׁד הנסמכים ומשמעם שֵׁד טמון בפרק זה של חילופי חולם/קמץ. אלו הם: וְשֵׁד מְלָכִים תִּינָקִי (יש' ס, טז), לְמַעַן תִּינָקוּ וּשְׁבַעְתֶּם מִשֵּׁד תִּנְחֻמֶּיָּה (יש' סו, יא), יִגְזְלוּ מִשֵּׁד יְתוֹם (איוב כד, ט). שֵׁד הנסמך לא מצאתי במקרא. לא מצאתי אלא: גַּם־תִּנָּיִם חָלְצוּ שֵׁד (איכה ד, ג). נוכל אפוא לשחזר: נסמך – שֵׁד; מוכרת שאינו מוטעם טעם מפסיק חזק ביותר – שֵׁד; ובהפסק חזק ביותר (במפסיק קיסר) ראוי שֵׁד, בקמץ.

סוף דבר

ראינו חולם ההופך להיות קמץ קטן, כלומר שומר על הגיית תנועת o. וראינו חולם ההופך להיות קמץ גדול, כלומר נהגה תנועת a ארוכה. ובתרשים:

מה ביניהם? קמץ שמקורו חולם, ובכלל זה קמץ שסמוך למקף משמאלו, לעולם נהגה o. זה כלל גדול התופס בכול. חולם ההופך לקמץ גדול ונהגה ā אין תופס אלא במיעוט שבמיעוט של מלים. לא הובאו בזה אלא מקצת אותן מלים מועטות, נער יכתבן, שחל בהן חילופו של חולם לקמץ גדול, לתנועת a ארוכה, ולא מנינו אלפי המלים שלא נתקמץ חולמן וגם בהפסק על כנו נשאר איתן. שכן לא תמצא נתיבות הקשר/הפסק מעין קול/קל, דב/דב, חל/חל, מקום/מקום, תירו'ש/תירו'ש, ימל'ד/ימל'ד, אַס'ף/אַס'ף.